

մը շինելու, կամ շինուած այգին հերկելու, տեղը մաքրելու եւ այլ գործողութեան մը ատեն, յետէ մասնաւոր ու կանոնաւոր պեղումներ կատարուին նոյն տեղւոյն վրայ, անշուշտ մեծամեծ հնութիւնք երեւան կու գան, եւ աւանդութիւնք կը հաստատուին:

Վերջերս յիշեալ Էոփ շէնիք տեղւոյն մէկ կողմը՝ պատահամամբ գտնուեցան երեք գերեզման քովէ քով, որոնց մէջէն ելան մարմարեայ կամ կճեայ վեց հատ ծաղկանկար տապանաքարեր՝ յունարէն արձանագրութեամբ: Ցապանաքարերուն մէկին արձանագրութեան գրերն եղծուած անընթեանի եղած են, միւս հինգ հասիւր որոշ կը կարգացուին, զորս կ'ընդօրինակեմ այստեղ:

Քարերն այժմ՝ Վեսարիոյ Հռոմէական Հայոց հովիւ Գեորգայօժառ Պոզոս եպիսկոպոսին ձեռքն են՝ եկեղեցւոյն բակին մէկ կողմ ամփոփուած:

Յառաջ բերենք արձանագրութիւնները կարգաւ:

- Առաջինը՝ ΑΥΡΗΑΙΟΣ ΓΟΡΔΙΑΝΟΣ
ΚΑΣΚΕΛΙΩ ΚΕΛΑΔΟΥ
ΠΑΤΡΙ ΚΑΙ ΑΟΝΕΙΝΗΧ
ΤΡΑΤΟΝΙΚΟΥ ΜΗΤΡΙ
ΤΟΙΣΓΑΥ ΚΥΤΑΟΙΣ
ΜΝΗΜΗΟ ΧΑΡΙΝ.
- Երկրորդը՝ ΑΗΣΩΝ ΔΕΩΝΙΔΑ ΔΕΩΝΙΔΟ
Υ ΤΩΑΝΔΡΙ ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.
- Երրորդը՝ Τ. ΦΑ. ΙΑΩΝ ΗΡΚΛΕΙΗΙ ΔΙΑ
ΓΥΝΑΚΙ ΤΗΓΑΥ ΚΥΤΑΤΗ
ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.
ΤΙ. ΦΑ. ΙΑΣΩΝ ΖΩΝ
ΚΑΙΦΡΟΝΩΝ ΕΛΥΤΩ.
- Չորրորդը՝ ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΣΕΚΟΥΝΔΑ.
ΑΙΜΗΤΡ ΜΗΤΡΟΔΩΡΩ
ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ.
- Հինգերորդը՝ ΙΟΥΛΙΑ ΜΗΤΗΡ ΚΑΙ ΚΑΗΜΗΟ
ΔΕΦΛΟΦΟ ΑΥΦΟΥΣΤΑ ΔΩΛΟΥΟΥ
ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ.

Վերջին պահուած ընդունեցայ Փունճուսուն կամ Փանած գիւղաքաղաքին՝ երբեմն Վեսարիոյ Ս. Կարապետի վանուց գիշերօթիկ վարժարանի աշակերտ, այժմ՝ Վեսարիոյ մայր - եկեղեցւոյն Հայկեան վարժարանին տնօրէն - զատառու Իսրայէլ Էֆ. Ասլանեանի ձեռք տապանաքարի մը յաջորդ արձանագրութիւնն ալ, զոր կը գնեմ այս տեղ:

ΝΑΡΑΜΟΑΟ ΚΙΜΑΗΟ ΜΑΙΤΩ
ΝΑΤΙΜΗΜΗΟ ΕΝΕΚΑ ΝΑΜΗΖΩΟ
Ε ΑΥΤΗ ΚΑΙ ΤΩΑΙΣΡ ΑΝΕΚΤΗΟΚ.

Էոփ շէնիք մէջ ասկէ ետքն ալ եթէ եւրեւան գան նմանօրինակ կամ ուրիշ յիշատակարաններ, կը խոստանանք անոնք ալ հրատարակութեան տալ, ի գիտութիւն պատմագրաց եւ գուցէ իրբեւ շնչին ծառայութիւն մ'ալ ընդհ. պատմութեան:

* * *

Հ-Ներսէս Գոթմեալ ինչպէս:

Այս երեք կնիքները, թեեւ ոչ հաստատապէս այլ կարծեօք միայն թէ Հ-Ներսէս պատկանին, աւելորդ չենք համարիր գնել հոս:

1898 Մեպոս. 8/20 Կոնստանդնուպոլիս:

Յ. Վ. Պ.

ՓՈՐՁ ՄԸ ԼԵՃՈՒԻ ՎԵՆԵՏ ԲՈՒՆՈՒՐՈՒԹԵՆՆՈՅ

Ինչեւէիս ունիք տեսակ մը՝ գործ Գեր. Յովսէփոյ Վրգ. Սանտալանեան, որուն վերնագիրը կը ցուցնէ նաեւ բովանդակութիւնը՝ «Լեզու Ուրարդեան Բնեւագիր Արձանագրութեանց» (l'idiome des Inscriptions cunéiformes urartiques Rome 1898, 8e, pp. 23). Հեղինակն իբրեւ հինգ տարիներէ վեր զբաղած էր նախահայոց այն արձանագրութեանց ուսումնասիրութեամբ, որոնք ի սկզբան եւ գիշուաւորաբար վան ու չբնակայքը գտնուելով՝ նախ վանեան ու Ցոպեան եւ յետոյ՝ գիւտերու հետ տեղութեանց ալ շրջանն ընդարձակուելով՝ Ուրարդեան կողմնեցան աւ կը կորուսին գիտնականներէն: Ասորեստանեան արձանագրութեան զարգացմանէն ետքն՝ գժաւոր չէր ասոնց ընթերցումն ապահով կերպով հաստատուել. բայց այն լեզուն՝ որով գրուած են, տակաւին վիճելի է թէ ինչ լեզուախմբի վերաբերու է. այնպէս որ Վիւյար կրնար «անծանօթ լեզու» մ'անուանել:

Չարմանալի երեսնուրեք լեզուներէ կրնան բեւեռագիրներ կարգացուիլ եւ նաեւ միմեկի, ասոնցմէ ազգի մ'ամբողջ պատմութիւնք հանուիլ, եւ սակայն մ'ազնին՝ որով գրուած են՝ ինչ կարգի բլաւուն նկատմամբ տարակոյններ ունենայ: Ընթերցման մասին որ եւ է խնդիր չկայ: Վասն զի հայկական քեւեմագիրները՝ շնչմեք գրեթէ բոլորովին նոյն են նորասորեստանայ բեւեռագիրներու նշանաց հետ, ուստի պէտք են այնպէս կարգաւորիլ ինչպէս միւսները: Իմաստն ալ մեկնելու մեծ գիւտութիւն կու տան ֆուլթօթօնիները՝ որոնց գրէն Օպպլերտ մտադիր եղած էր 1863ին, այսինքն այլեւայլ ֆուլթօթօնի յայտնող որոշ բեւեռագիրներ: Ասոնք որ ծանօթ էին ասորեստանեան արձանագրութիւններէն՝ կը գտնուէր հայկականաց մէջ ալ. այնպէս որ նշաններուն իմաստը ծանօթ է, բայց

կրնայ վեհեղի բլլալ թե քնէ կը կարգար արեւոք նախահայ մ'այն նշանը տեսնելով: Օրինակի համար «Աստուած» եւ «Պրդի» զազգիարները նշանակելու համար որոշ նշաններ կան՝ որոնք ստորեւ տանեայ լեզուի մէջ *ilu* եւ *ablu* կը հնչուին. նոյնները կան հայկականաց մէջ ալ՝ բայց քնէ կը կարգադրուին արգելք: Կրնայ խնդրական բլլալ: Միւս կողմանէ բազմութիւն արձանագրութիւններ համեմատելով՝ յաճախ ճիշդ նոյն տողերն ու խօսքերը, երբեմն ամբողջ արձանագրութիւններ նոյնութեամբ կը գտնուին: Մտադիր աչք մը դիւրաւ կը գտնէ արք, որ յաճախ տեղ մ'որուն իմաստը անօթ էր զազգաբարանդներէն, ուրիշ համեմատական տեղ մ'ամբողջ կամ բեւեռականերով գրուած է, որ է բոտ այսմ զազգաբարանդիւն հնչումը, եւ ահա գտնուեցաւ բառ մը, խօսք մ'այն անձանօթ լեզուին: Եւ այսպէս շարունակելով, մանաւանդ օգնութեամբ ասորեականաց արձանագրութեանց՝ որոնցմէ բաւական բառ անփոփոխ առնուած լանդ կականած կը գտնուին, հասած է այժմ դիտութիւնն այն տեղի՝ որ քիչ շատ ամեն նախահայ բեւեռականը գտնէ մերձաւորագէտ կրնայ թարգմանել: Ասորեականաց բառերը կրնան պարզ փոխառութիւն բլլալ, բայց նաեւ զարգացէտ գրչական, այսինքն այն բառը նախահայն իւր լեզուով կը կարգար եւ ոչ ասորեականներէն: Հայկական ամենահին արձանագրութեանց մէջ՝ օրինակի համար՝ Մարգարիս Ս. արքայի քանդակից բոլորովին ասորեականներն են (նաեւ բառերը), բայց կարելի է որ նախահայերէն կը կարգացուէին, ճիշդ այնպէս ինչպէս պահլաւ բնագիրը՝ որոնք արաբներն կը գրուին, պարթեւներն կը կարգադրուէին, եւ բազմութիւն նման երեսնայիններ մերձակայ ազգաց, որոնց մասին տեղեւոյս չէ խօսիլ:

Լեզուի խնդիր ծնացած է ասորեան տեղեւոյս, թէեւ արձանագրաց քննութիւնն ու մեկնութիւնը հակառակ բայիցը առած է 1840էն ի վեր, երբ առաջին անգամ հրատարակուեցաւ Schultz ընդօրինակութիւնը Վանի բեւեռագրաց, թէեւ նշանաւոր գաշին գործը կիսատ ծնացած էր՝ 1828ին օպտումաւ բլլալով: Քարդեյն. (տես Journal Asiatique, III sér., vol. IX, Nr. 52: Sur le lac de Van et les environs). Բազմովին էր քննութիւններ լոյս տեսած են անկէ վեր, զորանց ցանկը կ'առնենք նշանակել, յիշելով միայն Մորգաման հայագիրին գործը. (Mordtmann, Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften etc. ի թերթին ZDMG., XXVI, ևն., զոր քաղելով հայերէնի թարգմանիչ Գեորգ Ս. Ապտուլահամով՝ «Մարթիան Ս. Դ. Հայ բեւեռաւոր. արձանագրութիւնը» ևն. Կ. Պ. 1872): Եւ այս անոր համար որ առաջին ընդարձակ երկարութիւնն էր ուր փորձուած էր հայերէնով մեկնել արձանագրիցը: Փորձը չյաջողեցաւ, այնպէս որ ծանօթ հայերէնը մեկի դրուեցաւ մեկնութեան համար միւս դիտականներէն: Ի մասնաւորի վաղամեկն Ստ. Guyard եւ որ հիմ գրաւ՝ կրնանք ըսել՝ սպաշմազոյն մեկնութեան հայ բեւեռագրաց (Նիսիայի գրաւթիւնի տես Journal. As. 1880 Mai—Juin; անգլ. Ser. VIII, Vol. I, 261ff, II, 306ff; III, 499ff,

եւ Mélanges d'Assyriologie, 1883, p. 113ff.) միտ գնելով որ ասորեականաց շատ արձանագրութեանց ծայրի անիւնից բանաձեւերը կը գտնուին նաեւ շատ մը հայկականաց ծայրի: Գրեթէ նոյն ժամանակ զաղած ասոնց քննութեամբ՝ ընդարձակ է հմտակից երկարութիւն մը լոյս հանից հնչաւոր բեւեռականաց Sayce (The cuneiform Inscriptions of Van ևն., JRAS, XIV, 1882, p. 377—732), կարգի գնելով, փոխադրելով ու թարգմանելով ցայեւմ ծանօթ ըրող բեւեռագիրքէն, հանդերձ բառացոյցակով ևն: Ասկէ ետքն ալ չէ զաղած գիտնականը հրատարակել նոր քննութիւններ՝ նորագիւտ արձանագրութեանց առթիւ (տես նոյն կամ նման տիպաւոր նոյն տեղը՝ JRAS, XX, 1888, p. 1—48; անգլ. 1893, p. 1—39; անգլ. 1894, p. 671—732) այնպէս որ նորագիւտ ելելը—եւ— վաններէն է ասորեականներէն՝ արձանագրութեան մ'առթիւ զոր հրատարակեց F. Scheil, կրցաւ սկսել թէ իւր մեկնութեանց մէջ քիչ սխալած էր. (երկնզուեանի մասին տես՝ «Հանդէս», 1895, էջ 81) Հայ բեւեռագրաց մեկնաւորիւն ասկէ յարգացուց նաեւ Դ. Հ. Միլլեր, Աշուրա—Մարդայի արձանագրին հրատարակութեան առթիւ (D. H. Müller, Die Keilinschrift von Asschur-Darga, Wien 1888): Միւս կողմանէ նորանոր բեւեռագրեր յայտնուեցան. այսպէս երբ Գաղղիայ պետութեան յոսնայարարութեամբ Müller-Simonis եւ Hyvernat ուղեւորութիւն մ'ըբին ի Հայս 1888ին (M. Simonis, Du Caucase au Golfe Persique, Paris 1892, 8°, ուր pp. 491—611. Hyvernat, Notices sur... les Inscriptions cunéiformes du bassin de Van. Հմտ. «Հանդէս», 1892, էջ 142—144, անգլ. 1894, էջ 239—242 ևն.): Սոյն գիտնականն իւր ցուցական մէջ կրցաւ 68 հրատարակեալ բեւեռագիր նշանակել, իսկ 30 հասաւ ալ անփոփոխ նորագիւտ. նոյն միջոցին երկրորդ ուղեւոր մը՝ գերմանացին Վալդեմար Բելք, որ մեր օրերս երկրորդ բեւեռական գիտական ուղեւորութեան առթիւ քիչ ծնաց Ըւլլիթ բախան հանդիպէր, որը բեւեռագրեր յայտնած էր նաեւ Անգլիոյմէս ուրիշ գրութիւններ: Վալդեմար Բելք և C. F. Lehmann, Ueber neulich aufgefunden Keilinschriften etc. ի թերթին Zeitschrift der Ethnologie, XXIV, 1892, Berlin, Heft I, 122—152, ասխատակելով, տես «Հանդէս», 1893, էջ 23—25, 47—50 եւ 84—87. դարձեալ՝ Archeologische Forschungen in Armenien, ի գիրս Verh. d. Berl. Anthropol. Ges. 1893 Գեւորաւ, եւ բազմավիթ ուրիշ գրութիւններ: Վերջապէս Մոսկուայի Հնախօսական Ընկերութեան 1893ին եւ 1894ին տեսութեան հետազոտութեան խորաց Նիկոլայի եւ Իվանովսկի գիտնականներն, որոնք Անգլիոյմէսի բեւեռագրերը հիմնական քննեցին: Ասոր աղբիւրն եղան երկու գրեղէնի հրատարակութիւնը Նիկոլայի: Առաջինը՝ «Վանի թագաւորներուն բեւեռագիր արձանագրութիւնները», լոյս տեսած է նոյն Ընկերութեան Արեւելեան Մասնախմբի հրատարակութեան մէջ. (Հարս. Ա. Մալան Գ., 1893, էջ 375—

453, բեւեռագիրք Ա- ժԱ. Հմմտ. «Հանգէն», 1894, էջ 69—71, 140 141): «Ի՞նչ երկրորդը» շքեղ հատոր մըն է՝ «Բեւեռագիրք արձանագրութիւններ Անգրիկոփառ մէջ խորանայի, լայն տեսած Մաթեմատիկ 1896, 40 էջք 133, շքեղ լուսանկարներով՝ Թուով 33՝ բեւեռագրութեանց եւ տեղեւան, ներկայք ալ առեւերն լեզուաւ են. վերջինս՝ եակակները բաշխով։ Տայերեն թարգմանեց Խ. Յովհաննիսեան («Բեւեռագիրք արձանագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում», Վեներա. 1898, 80 էջք 63, նախ՝ «Բագմ», 1897, էջ 157—167, 193—203, 241 եւն են)։ — Կը թարգմտէ յիշեւ բազմաթիւ ուրիշ հին ու նոր գրութիւնը, նաեւ Հայերէն գրութեաներ։

Քննութեանց եւ ուսումնասիրութեանց այսուշափ առատութիւնն որոշ աղբիւրք մը չկրցաւ ունենալ բեւեռագրաց լեզուին նկատմամբ։ Հինքը եւ մանաւանդ Մարգաման Հայերէն համարեցան, որ՝ ինչպէս ըսինք, բնութենէն լեզուի գիտանց։ Լեւորման են. Այլ. Եւ-տարեկան լեզու, մանաւանդ թէ վտանգներէն մերձաւոր համարիլ կարծեցին. որ տալուին Հաստատուեցաւ. Կարիք մ'որ նշանակաւ «անծանօթ» լեզուի մը կոչէ։ Ուրիշներն ուղեցին թէ ասանք եւ թէ այն բազմաթիւ արձանագիրք որ Փղպղուն Արտի մէջ կը գտնուին՝ որոնք մէջ հնդեւրոպական են ու՛ ալ անուական լեզուներ վերաբերիլ կ'երեւան, միայնեւ մէկ ուրոյն խմբի «Ալաբուսեան», անուանաւ. կարիք մ'որ նշանակաւ ասկանք Հաստատուեցաւ։ Լեւան հաստական առեւելքութիւն կը կարծէ ասանց լեզուին եւ Միւսանիւն լեզուի հետք որ ծանօթացաւ նորագիւտ Էւ-Ամուսնայի բեւեռագիրք աղբիւրներով (տես «Հանգէն», 1894, էջ 262—265)։ Իսկ այս միասններէր համբեան լեզուի որ համարուելով՝ ինդերն աւելի կ'ընդլայնեայ Համբեան բազմաթիւ արձանագիրքն (Հմմտ. Ի միջի այլոց «Հանգէն», 1894, էջ 317—320), եւ ասանց լեզուն ալ ինդեր մէջ մանեւով. Շաննօթ է որ Եւսեան բազմաթիւ գրութեաներով, բայց յատկապէս իւր վերջին մեծ գործովը հիմնապէս սկսաւ ուսումնասիրել այս խումբն եւ Համբեան արձանագիրքը մկնեւ Հայերէնով՝ Էւ-Իերը Նախանգը բնդունելով (P. Jensen, Hittiter und Armenier, Strassburg 1898, տասն աստատուով. Հայերէն՝ «Հանգէն», 1898, էջ 225—239, 327—328 եւն)։ 2 մանանք յիշելու Միաբանի կարծիքն ալ որ Աւետաց լեզուաւ կը մկնեւ վանեան բեւեռագրաց բարբարոս. («Ուրարտեան Բեւեռագրերի լեզուն», Էջմ. 1893, 80 էջք 16, նախ «Արարտա», 1893, էջ 925—934. Հմմտ. Միաբանի գրածն Արմարի եւ Սարարարայի բեւեռագրաց մասին՝ անդ 1892, էջ 423—427, 663—665. «Արարտա» մէջ հրատարակեցան՝ ինչպէս ծանօթ է Միարտի եպ. Սմբատեանի գրած բեւեռագրերը, եւն)։ Միաբան՝ որչափ ալ իրեւն պարզ նախափոր հրատարակեց իւր կարծիքը, կրցաւ գտնէ մկնեւ բեւեռագրաց քերականական կարեւոր մէկ հնէւ, այն է բայերու կատարեալն -bi վերջնորութիւնը, որ կայ ուսեցրերէն մէջ։

Այս կարծիքն այս խառնակութեան մէջ գեր. Յովն. Աբգ. Սանատալեան կը հրատարակէ

իւր կարծիքը, առ այսմ ժ միայն՝ իրեւն նախանշակ բուն աշխատարկութեան՝ փոքրիկ տեսարանով։ Մարգամանի կարծիքն է զոր վերադրին հաստատել կ'ուզէ հեղինակը, բայց աւելի ընդարձակ ծառայով։ Իւր կարծիքն է Բեւեռագիրք գրութեան հն հնա. գոյն հայերէն լեզուաւ. աւսոր Հայերէնով, եւ բնդ-համարապէս հնդեւրոպական լեզուաց օգնութեամբ կրնան մկնեւիլ։

Հեղինակն՝ որ իւր գրութիւնը Գաղղիոյ Ար-ձանագրութեանց շեմարտին կը նուիրէ, կը սկսի իւր գրութեանը՝ համառօտի բացատրելով արձանագրութեանց մասին եղած պէսպէս կարծիքները։ Մինչեւ 1896ի վերջերն իրեն ծանօթ էին՝ կրկնուած իրենցիցը ՀՄարտեւով՝ 87 աղբարեան արձանագրերն, զորոնք հինգ ասորէ վեր ուսումնասիրուելով՝ հասած է այն եզրակացութեան՝ թէ հնդեւրոպական լեզուներով, եւ յատկապէս հայերէնով, կրնայ մկնեւիլ ամէն բան։ Բանալի այս գիւտին եղած է Արիտիոն՝ ասուել, զոր կը մկնէ յունարէն ԺՐՅԵՍՏԻՅ (սպիտակ, փայլուն)։ Կը պնդէ հեղինակն որ իւր ուսումնասիրութիւնները շարունակելով՝ որոնք 1896ի Յուլիի կըզհատեցան հիւանդութեամբն, այսոր մկնեւ կրցաւ է քանօթ արձանագրութեանց Բուր բառերը, բայ ի 8 բառէ միայն։ Իւր քննութիւնը հետեւեալ աղբիւրքը ստան են. 361 գտնուած բառերէ 338ը հնդեւրոպական են, սեմական (ասորեականեայ) 12, իսկ ասորեանեան 3 (սպիտակներն 2 եւ թուրքերն 1)։ Հնդեւրոպականներէն՝ հայերէն գտած է 141 բառ, յունարէն՝ 139, երանեան՝ 31, սանսկրիտ՝ 15, լատին 11, գերմ. 6, հին պալ. 1, աշխարհաբար 2 եւ քրդերէն՝ 3։

Այս ջուղակը բառական խառնակութիւն մը կը ջուղցնէ լեզուաց, այնպէս որ կրնայ մասնաւիլ թէ ասորիւն այսպէս բազմազան ասորերէ մկնեւիլ Ժուած եր հայերէնն այն դարերուն. այնպէս որ 141 հայերէն բառերուն քով 139 յունարէն բառեր գտնուին 361 բառերու գոյլն մթերքին մէջ ալ, մանաւանդ որ նկատեւով միւս լեզուաց մթերքն ալ՝ հայերէնը միայն 38% կը մնայ ամբողջին մէջ, այն ալ ու՛ ամենք բնիկ հայերէն. վասն զի՝ ինչպէս որոշ կը յայտարարէ հեղինակը, ամէն բառ որ թէ հայերէն եւ թէ արիական ուրիշ լեզուի մէջ կը գտնուի, առանց այլեւսյուրեան հայերէն համարած է քննիչը (տես էջ 8)։ Իսկ նոր լեզուաբանութիւնը բնիկ հայերէնն եւ ու՛ արիական լեզուի կը համարի, այլ հնդեւրոպականի ուրոյն մէջ ձիւղը։ Բիշ մը գտնուար է բնդունիլ որ արդէն Թ. Գարուն է եւ աւելի յոռալ՝ երանեան լեզուի քանիչափ աչգրած է ըլլան հայերէնին վրայ (— Արիացեաց՝ Հայոց բարբարաւաւաց աղբիւրք միայն Է. Գարուն է, երբ արդէն կը սպասուի հայ բեւեռագիրքը —) այնպէս որ լեզուն այն երեւոյթին ունենայ, ինչպէս ասեր Ե. Գարուն Գ. Բ., երբ հայերէնի բառամթերքին

1 Բեւեռագրաց օճի (— օճի) բառը կը մկնիլ Թուրքերէն Խոլը (գիր են) բառով, որ անկարելի է դախահայը՝ Եթէ լսեմին բնիկ բառ, անշուշտ Ասորեական քիւրերէն վտանալն բառը նիւթին (բեւեռագիր գրութեան) հետ, եւ մէ Թուրքեան լեզուն, այն ալ նոր ասորիկ հնէւով, որ եւ ուրմաւ բառ է ալ անանց

գրեթէ կեն արդէն իրանեան փոխառութիւն էր, Սակայն թողունք այս եւ բաղմնութիւն ուրիշ խնդիրները, մինչեւ որ հնդկականին գործը լրիկատար լոյս տեսնէ, որով միայն կարելի է վերջնականապէս որոշել թէ մինչեւ որ աստիճան գոհացողիչ են այս մեկնութիւնները:

Եւրոպայ գործըքին մէջ՝ իբրեւ նախաճաշակ՝ բնւեւագրերներն հինգ պատասխիկներ կը հաղորդուին, ուրարդեան ընդարձակ փոխադրուած եւ ընտառողայ լատիններէն ու զաղղներէն թարգմանութեամբ: Իւրաքանչիւր պատասխիկին կցուած են ծանօթութիւններ՝ ուր իւրաքանչիւր բառ կը շահայ հնդկականը մինչեւ իւր վերլոյնեալ սկզբանց համեմատ (էջ 9—16): Ատէ ետքը կու գան խորհրդածութիւններ քանի որ քերականական ձեւերու: Եւ կը կնքուի գրութիւնն երկուր խորհրդածութեամբք ստացուած արդեանց վեայ: Բնիւրը կը հաստատուի (էջ 19) որ իւր նախորդք արձանագրութեանց միայն 23⁰ 0 մասը կրցած են ստուգապէս մեկնել, մինչ իւր քննութիւնը հասած են այն կէտին որ 90⁰ 0 մասը գրեթէ ամբողջը, կրնայ մեկնուիլ եւ կը մեկնուի: Չենք ուզեր ուրիշ մասը արձանագրութեանց մէջ մտնել, սպասելով բուն գործըքին երեւնալուն՝ որ յուսանք աւելի բախտաբար կ'ըլլայ քան Մորդաննի ձեւնարարը: Եթէ նաեւ միայն իկէտք հաստատուի, զոր այնպէս ջերմանքով կը պաշտպանէ քննիչը, այն թէ եւրոպացիական է յամենայն դէպս արձանագրացայ լեզուն, մինչ ցայժմ բոլոր շոր քննիչը չէին կրնար այսպիսի հնոք մ'անգամ գտնել, մեծ գորադարձի մը բացած կ'ըլլայ Հայոց բնւեւագրութեան: Ինչպէս կը յայտնէ հնդկական իւր գործը բաղման հատոր պիտի ըլլայ (էջ 22—23): Առաջին հատորը, որ «մտերս լոյս պիտի տեսնուի», պիտի պատահէ Ուրարդեան արձանագրութիւնէն փոխադրեալ եւ երեքկին ընդառողայ թարգմանութիւնները (հայ, լատ. եւ գաղղ.) ի հարկի պիտեք եղած միւս մտերով, բառացուցարկով ու մեկնութեամբ եւ ուրարդեան լեզուի քերականութեամբ: Երեք ուրիշ հատոր պիտի տան Հայոց պատմութիւն մ'ըստ յիշատակարանից՝ հնագոյն գրութիւն մինչեւ 440 թ. ք: Ատենց առաջինը բաց ի պատմութիւնէ պիտի տայ նաեւ ուրարդեան աշխարհի աշխարհագրութիւն մը՝ քաղելով հայ, ստորեւտանեայ եւ պարսիկ բնւեւագրերներէն ու հնդկութիւնէն: Երկրորդը պատմութիւն ու դիցաբանութիւն՝ Նախահայոց այնպէս՝ ինչպէս տալիսնիս կը գնին ուրարդեան բնւեւագրի քանդակներէն: Ատենց մէջ պիտի գտնուին նաեւ այն ամէն ասորեականեայ ու պարսիկ արձանագրութիւնք՝ որոնք Հայոց մասին ակնարկութիւն կ'ընեն, ինչպէս նաեւ բառական թարգմանութիւն մ'առնէ ազգային արձանագրութեանց: Երրորդ հատորը գլխաւորաբար Աշխարհնոց պատմութեամբ պիտի զգաղի: Ատենց վեայ կը յուսայ հնդկականը յաւելուլ հատոր մ'ալ, որ «Ուրարդեան Ուսումնասիրութիւնք» պիտի ըլլան: Եւրոպային ինչպէս կը տեսնուի, լատ. է, եւ բաղմնէն որ երբագործուի: Այսպիսի ծրարով գործ մը, եթէ նաեւ հնդկականին տեսակէտն ընդունելի ըլլայ շատերուն, կ'ունենայ միշտ իւր

արդիւնքը, եւ բնւեւագրութեան՝ հնախոսական ուսումնասիրութեանց շարքին մէջ իւր պատշաճ տեղը կը գրուէ միշտ:

Ապաստելով այս ծրագրին իրագործման՝ յառաջ կը բերենք քննիչին իբրեւ օրինակ դրած առաջին պատասխիկը, որպէս զի գաղափար մը տանք նոր մեկնութեան մասին: Բնւեւագրքը եւրոպական տառերով փոխադրելով՝ ներքեւ կը գննենք նախ Աէյսի թարգմանութիւնը՝ նորահեւ գրով, յետոյ նորը նստադիր: Գաղափարադիրները՝ թէ բնւեւագրքին եւ թէ թարգմանութեանց մէջ գլխադիր կը գննենք փաղագծի մէջ: Արձանագիրս է Իսպուրիսայ (Հուրի՝ հաւաքման թիւ ԼՁ, Աէյսի՝ Գ.)

1. (DIS) Ia-pu-'u-i-ni-is' (DIS) Ša-ri-dur+
(Uէյս) — (ՄԱՐԴ) Իսպուրիսայ (ՄԱՐԴ) Սարգուրնայ
(Նոր) Բ. () Ի—գ—ի—ն— () Ս—գ—ու—գ—ն—
hi-ni-s' Bur-ga+na-ni' si-di' si-tu-ni'
որդի գտնուան (Յ) Նորոգնայ
—գ—ի—ն— գ—ու—գ—ն—

2. (AN) Hal-di-ni-ni' us-gi-ni' (DIS)
— (ԴԻՐ) Կամ Իսպուրիսայ Եւրոպայի (Յ) (ՄԱՐԴ)
Բ. () Ի—գ—ի—ն— հ—գ—ն— ()

Ia-pu-'u-i-ni-is' (DIS) Ša-ri-dur-hi-ni-s'
Իսպուրիսայ (ՄԱՐԴ) Սարգուրնայ որդի
Ի—գ—ի—ն— () Ս—գ—ու—գ—ն— —գ—ի—ն—

3. (E) i-ni' si-di si-tu-ni i-nu-ki'
— (ՏՈՒՆ) զայս նորոգնայ, (ԻՐ) զսննակ
Բ. Կ—ն— Կ—ն— Գ—ի—ն— Ի—գ—ի—ն— գ—ի—ն—
ba-du-i-ni' ... gi-e-i' si-da-['u-ri]'
որ եղծնայ էր ... գտնող պատկերաց, զԵՐԿԻՐ:
Ի—գ—ի—ն— ... Կ—ն— Գ—ի—ն— Գ—ի—ն—

Ահա բնւեւագրքի արձանագրութիւն մ'առնող՝ երկու դիմանց մեկնութեամբ: Ինչպէս կը տեսնուի՝ Աէյսի թարգմանութիւնէն քանի մը տեղ կը շեղի նորը, այսինքն նախ՝ burgana բառը Աէյս տարակրանեայ «սեղան» (altar) կը համարէր, իսկ քննիչը տեղից տեսնէ կը կարծէ. երկրորդ usgini անձանքը նոյնպէս տարակրանեայ «բարբար», կը թարգմանէ Աէյս, նորը՝ «հոգ» (ուսգին): Եւ երրորդ վերջը Աէյս կը կարդար sida եւ անկի ետքը ԵՐԿԻՐ գաղափարանիչը, իսկ նորը՝ sida'uri, զոր «պատնիշէն» կը մեկնէ: Միանցելոյն վեայ եւ ընդհանրապէս ամբողջին իմաստին վեայ ինչգիր չի կրնար ըլլալ, քանի որ թէ գաղափարանիշները եւ թէ անունները պայծառ կը ցուցնեն բովանդակութիւն որ մեկնէի մը վեայ է: Արձանագրեան քարն արդէն գտնուած էրրգմանէ Ժայռի մ'առնը՝ որուն զլուին այժմ եկեղեցի մը կանգնուած է: Հին տառնին՝ ըստ աւանդութեան՝ մեկնան մը, Աւանէ է — 5 հազարամետր հեռու Բաննոնի գիւղին մօտ: Ապէս ալ կը տեսնուի թէ ինչպէս Աէյս եւ ուրիշներ կրնան բնւեւագրքին թարգմանել, նաեւ վիճելով անոց լեզուին ինչ ըլլալուն մասին: Սակայն մինչ Աէյս կը գոհանար պարզ մեկնելով իմաստը, քննիչը կ'ուզէ ամէն մեկ բառն ալ մեկնել հայերէն եւ ընդհանրապէս արկանաւ չէ զգնեցող: Եւ հոս է բուն ինչգիրն էութիւնը: Իբրեւ օրինակ մէկնք արձանագրութեան 13

(Թուրքիայ) անուանց ու բառից մեկնութիւնները՝ նոյն կարգու, միայն մէկ երկու տեղ մեղմ խորհրդածութիւն մ'աւելցնելով:

1. Իսլամ-ի-ն Կը մեկնուի յաւարեն *էսթաւ* (յարմարի, զարնել) բայով, ուստի՝ «Թարմակոյ ու եւն: Մենք չենք կրնար համարիտ ըլլալ. յաւարենք բարդ բառ է *էլ* (ներ), եւ յաւ (նետուի, զարնել) իսկ *էլ* մասնիկը որ *is* չէր հըւաւեր՝ արդէ յաւարենին պէս, չի կրնար Թ. զարնել (ն. Բ.) նախահայ անուան մէջ գտնուիլ, այն ալ իւր այս նոր ձեւովը, մինչ հին ձեւն է *էնց*, եւն: — 2.

Ը-ր-ի-ն-ի-ն-ի-ն: Առաջինը բուն անունը՝ Ատուհաստանայ *Saris* (իստատ, Ատողի) գիր ու գո-ր՝ հայերէն գո-ր կը մեկնուի քննիչէն, ուստի այնպէս կ'առնուած ինչպէս գարեք ետքը՝ «Ատուհաստ-ը», եւն: — Իսինիս. որ շատ յաճախ կը հանդիպի արձանագրութեանց մէջ եւ կը նշանակէ «արդէ» որ մեկնէ հին երանեան *hū* (ծնանել, սերել) արմատէն, որուն ճշգրտութիւնը քննելի է տնչուշտ: — 3. Բու-ր-ի-ն-ի-ն, որուն առաջին մասն «բուրդ» — «բարդ», յն. *πέρχμων* եւն: «Բարդ», բառին՝ որ քիչ շատ ամէն լեզուի մէջ կը գտնուի, բնիկ հայերէն բառն ըլլալը բարբառն արդ չէ. (տես *Hübschmann, Arm. Gram., 392-93*.) Եւսյի-ն-ի-ն կը համարուի հինեբրանեան *na* (երկիր, տեղի). ըլլայ մեկնութիւն լու կամ ոչ՝ մինչ համարիտ ենք *Burgana* տեղ-ոյ՝ անուանող թէ մեհենին՝ որ նորագուեցաւ, անունն համարելու, քան Սէյի-ն-ի-ն պարզ «տեղան, կամ բազին մեկնելու: — 4.

Սէ-ր-ի-ն, «կրկին», «գարեհալ» իմաստով կը մեկնուի իւր — «վեր-ս-ի-ն», բառին արմատոյն. թէ «վերսին» նոր ժամանակի կազմութիւն է (համտ. «վերսոյն» եւն) ընդունելի է տնչուշտ: — 5.

Սէ-ր-ի-ն-ի-ն արդէ արձանագրութեանց մէջ իսլամ-ի-ն կը մեկնէ առ համեմատութեամբ, յն. *ՏԵՐՅԱ* (կանգնել, գնել եւն), հայերէն՝ *հոս-ի-ն*, որդ-ծել, երաներէն *astu*, պոսկ. *hastis* (էտելիւն, ըլլալ): — 6. Խ-ը-ի-ն-ի-ն խաղի գից անունն: — 7. Ո-ր-ի-ն-ի-ն, զոր Սէյն աարակուսանքը «բարեբար» կը մեկնէ, մեր քննիչը կը մեկնէ «-ս-ի-ն-ի-ն. Կարծենք ինդրական է: Ոյ-ի, -ս-ի-ն-ի-ն եւն բնիկ հայերէն չեն, այլ պարսկերէն, ուստի բեւեռագիրներէն զարեք ետքը Հայոց լեզուի մէջ մտած (համտ. *Hübschmann, Arm. Gram., 215*), — 8.

ՏԱՆ զաղափարանիչը հոս ի հայեր՝ «մեհեան, նշանակուի համար է: — 9. Ի-ն-ի-ն (այս) կը մեկնուի — լու. *is* (այն), պոսկ. *an* (այն), ուստի հայ՝ այն եւն: 10. Ի-ն-ի-ն (բնակարան) կը մեկնէ — յն. *ἐνοίκιον*, որ անկարելի է, հոս ալ *էն* (ներ) մասնիկ է, *οἶκος* (տուն) ըլլալով բուն բառը, այն ալ զուտ յոնական ձեւով: — 11. Բա-ր-ի-ն-ի-ն (գոծեալ) կը մեկնուի հայերէն՝ *լուս*, վաղեմարեմ (անսկի. *pat*, երան. *vazdah*, պոսկ. *vad*) արմատէն, Բայց «վառ» եւ անոր պոսկ. բաղադրականը «վառ-թար» եւն՝ բնիկ հայերէն չեն, այլ պարսկերէնէ փոխառեալ (տես *Hübschmann. 243-44*, եւն): — 12. Գ-ի-ն (տեղի) կը համեմատուի հայերէն բե-ի-ն (յն. *γόνι*, պոսկ. *գոն*, բանեան *gātu* եւն:») եւ վերջապէս 13. Սէ-ր-ի-ն-ի-ն, զոր բնքը «պատիւն-է-ն» կը մեկնէ, համեմատելով յոնարեն

σταυρώω (ցից կանգնել, խաչել), կարծենք շատ ինդրական: Եւնարեն *ՏԱՍՐՈՆ* (ցից, խաչ) հայերէն «տուար», բառին կը համեմատի (տես *Hübschmann, 493*), եթէ արմատական է. վասն զի յոնարեալը *ՏԵՐՅԱ* (կանգնել) արմատէն յառաջ կը բերեն:

Փակիցը մեր այս տեսութիւնը, կրկին յայտնելով մեր ակնկալութիւնը՝ գործքը լիակատար հրատարակուած տեսնելու: Այն ատեն միայն կարելի պիտի ըլլայ՝ բովանդակ աշխատութեան վրայ որոշ գաղափար մը կազմել եւ քննիչն երկակացութիւնը մի առ մի ճշգրտել: Գործքն՝ եթէ ըլլայ ամէն մասամբ ալ ընդունելի, իւր կարեւոր արդիւնքը պիտի ունենայ ըստ երեւութիւն, եւ յուսալի է որ աւելի լաւ բախտի արժանանայ քան Մորգամանի սխալաշատ ձեռնարկը:

4. 8. 8.

Ա Ձ Վ Ս Պ Ր Ա Վ Ա Ն

ՅԻՍՈՍԵՒ ՄԸ ՄՈՍԿԵՒԴՄԻ ՀՈՅ ԳՈՂ-ԹՈՒՆԵՐԻԹԵՆ

Երկու երեք ամիս յառաջ Նիկովիդիա գտնուելով, հոն առիթ ունեցայ սեղանաւոր կառաւեան Իֆենտիի քով տեսնելու, Ամստերդամի նախիկ հայ գաղթականութեան մէկ թանկագին յիշատակը, զոր կառաւեան Իֆենտիի սիրալիք հաւանութեամբ կը փութամեծանդան: Զընէ-Հնդի-Ամստերդամի Ընթերցողներուն:

Այս յիշատակն է՝ ոսկի միտալ մը, որուն ճշգրտատիպ պատկերն է հոս գրուածը (էջ 21).

Զուտ ոսկի է եւ ձուածել, որուն մեծ տրամագիծն է մօտ 3 1/8 հարիւրորդամէտր, փոքրը՝ 2 1/8 հարիւրորդամէտր, իսկ թանձրութիւնը՝ գրեթէ 2 հարգորդամէտր: Առաջուած է գեղեցիկ ոսկի շրջանակի մէջ, որ վրան ունի երեք հատ օղակի, վրէժ կախուելու յարմար. ամբողջը կը հշտէ՝ իւր 25 կրամ:

Ունի երկու էջ, զոր իրարմէ որոշելու համար հոս կ'անուանեմ Ա. եւ Բ.: Այս էջերուն վրայ կան խորհրդաւոր շատ սխալն նկարներ եւ հայերէն գրութիւններ, բոլորն ալ ձառատարաբարեւտ գրուագեալ:

Ա. էջին վրայ շուրջանակի կը կարգացուի, ՄՀՅՍԻ ՄՈՍԵՒԷ ՈՐԴԱՆԵՔՍԱՆ ԱՆՍՊՈՅՈՅԻ ՎՃԻՎԱՆ. ԵՆԵՒՆ ԱՅՍ ԹՈՒՆԵՆ 1727 ՈՐ ԱՅՈՒՄ ՎՃՅ ՅԱՄՍԻՆԻՍԻՍ ԴԻՏՄԵՒ 1742:

«Մանդի-Մանի-ն» արդէ Այստեւ Անդադի-ն ձառագեալն: